

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1•2021

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГАВРИЛОУК Н. О., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, ФРН

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорbonна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. А., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАКІН В. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ІВАНЧИК А. І., член-кореспондент РАН та Франції, Національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, ФРН

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЕТРАУСКАС О. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЕХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЕ Й., професор, доктор, Гете університет Франкфурта-на-Майні, ФРН

ХОХОРОВСКІ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 1•2021

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

GAVRYLYUK N. O., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUISKIKH A. V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVAKIN V. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

IVANCHIK A. I., Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, National Center for Scientific Research of France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Goethe University Frankfurt am Main, Germany

KAIZER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

KORVIN-PIOTROVSKYI O. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

MOTSIA O. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PETRAUSKAS O. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

SKORYI S. A., Professor, DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

ZALIZNYAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- ГУЛІЄВА З. К. The Origin of Kultepe Culture
ІВАНОВА С. В. Найдавніші кургани як знакова система
ВЕРТИЄНКО Г. В. Коштовні метали у світоглядній системі давніх іраномовних народів за текстами Авести
ІВЧЕНКО А. В. Нові матеріали з розкопу «Орієнٹ» некрополя Ольвії
ОСИПЕНКО М. С. Тильники канчука зі спеціальним виступом XI—XIII ст. (за матеріалами Національного музею історії України)

Articles

- 5 GULIYEVA Z. K. The Origin of Kultepe Culture
17 IVANOVA S. V. Ancient Burial Mounds as a Symbolic System
29 VERTIIENKO H. V. Precious Metals in the Worldview System of Ancient Iranian-Speaking Peoples on the Texts of Avesta
38 IVCHENKO A. V. New Materials From Excavation «Orient» at Olbian Necropolis
54 OSYPENKO M. S. Horse Whip Pommels With a Special Protrusion of the XI—XIII Centuries (Based on the Materials of the National Museum of History of Ukraine)

Публікації археологічного матеріалу

- ЗАБАВІН В. О., НЕБРАТ С. Г. Нові поховання передскіфського часу з Північно-Східного Приазов'я
ГУЦАЛ А. Ф., ГУЦАЛ В. А., МОГИЛОВ О. Д. Ранньоскіфський курган з кремацією на Західному Поділлі
БУЙСЬКИХ А. В., ГАРКУША Н. М., ЧЕПКАСОВА М. І. Архітектурна теракота з Ольвії за розкопками 1920-х рр.
КОЗЛЕНКО Р. О., ПУКЛІНА О. О. Теракоти римського часу з Нижнього міста Ольвії в зібранні Національного музею історії України

Publication of Archaeological Material

- 72 ZABAVIN V. O., NEBRAT S. H. New Burials of the Pre-Scythian Time From the North-Eastern Azov Area
86 HUTSALA F., HUTSAL V. A., MOHYLOVO D. Early Scythian Barrow With Cremation on the Western Podillia
96 BUISKYKH A. V., HARKUSHA N. M., CHEPKASOVA M. I. Architectural Terracotta From Olbia According to Excavations of the 1920-ies
108 KOZLENKO R. O., PUKLINA O. O. Roman Terracottas From the Lower City of Olbia From the Collection of the National Museum of the History of Ukraine

Iсторія науки

ГАВРИЛЮК Н. О. Початок вивчення палеоекономіки в українській археології (До 100-річчя від дня народження Б. А. Шрамка)

118

History of Science

GAVRYLYUK N.A. The Beginning of the Palaeo-economics Study in Ukrainian Archaeology (To the 100th Anniversary of B. A. Shramko's Birth)

Рецензії

РУДИЧ Т. О. Рец.: О. Козак, І. Потехіна, Т. Слободян, В. Гупало. Методичні рекомендації з польової антропології

127

Book Review

RUDYCH T. O. Rev.: O. Kozak, I. Potiekhina, T. Slobodian, V. Hupalo. Methodical Recommendations on Field Anthropology

ПАПАКІН А. Г. Рец.: А. В. Симоненко. Сарматські всадники Северного Причорномор'я

132

PAPAKIN A. H. Rev.: A. V. Symonenko. Sarmatian Horsemen of the Northern Black Sea Coast

Хроніка

До 70-річчя Леоніда Залізняка

136

News Review

To the 70th Anniversary of Leonid Zalizniak

М. С. Осипенко *

ТИЛЬНИКИ КАНЧУКА ЗІ СПЕЦІАЛЬНИМ ВИСТУПОМ XI—XIII ст. (за матеріалами Національного музею історії України)

Розглядається категорія знахідок, що належить до складових частин канчуків, т. зв. тильники — завершення руків'я характерної форми, що за своїми обрисами нагадують голівку птаха. Здійснено спробу систематизації відомих на сьогодні типологічних схем, картографовано та створено каталог відповідних знахідок. Також вводиться до наукового обігу декілька раніше не публікованих предметів.

Ключові слова: канчук, спорядження вершника, середньовічна ударна зброя, давньоруське озброєння.

Підкорення бойового коня волі вершника відбувається шляхом використання упряжі та іншого спеціального спорядження, яке закріплювалося на тварині чи приводилося в дію людиною. Окрім цього, задля ефективнішого виконання наказів керуючого, міг застосовуватися канчук (нагайка, камча). Останній займає проміжне положення між предметами кінського спорядження та гнучикою ударної зброї, а в кочових суспільствах виступав певним оберегом та культовим атрибутом у поховально-поминальній обрядності (Чхаидзе 2016, с. 353).

Будова канчука передбачала наявність таких складових частин: бич, сплетений зі шкіряних ремінців, пужално та руків'я із завершенням (тильником, кінців'ям). Петля-темляк протягалася або через залізне кільце на кінці стрижня, що розклинивав кінців'я, або у спеціальні отвори на самому виробі. Відповідні знахідки з території земель, на якій поширювалася влада давньоруської держави, вперше були систематизовані А. Кірпічниковим і поділені за хронологічним принципом на дві групи та чотири типи. Перша група (тип I і II) представлена зализним пужалном із кільцями під ремінці, була поширена від Південного-Східного Приладожжя

до Смоленщини і датується IX—XI ст. Предмети другої групи походять як із поховань, так і з поселенських структур XI—XIII ст. та репрезентовані тильниками руків'я: тип III — кістяні чи металеві кінців'я бочкоподібної форми із виступом; тип IV — у вигляді стилізованої пташиної голівки. На думку дослідника, різниця використання в управлінні конем шпор, в окремих випадках з канчуком, чи винятково канчуком, визначали манеру їзди кавалеристів Русі в XI—XIII ст.: важка кіннота — західна манера, легка кіннота та союзні кочовики — східна (Кирпічников 1973, с. 71—72).

Детальніше тильники канчука класифіковані Ф. Хузіним. Опрацьовуючи знахідки із Білярського городища (виділено 26 цілих екземплярів, не рахуючи уламків), як окрему категорію матеріалу, дослідник ділить їх на групи за матеріалом виготовлення (метал, кістка) та типи за оформленням завершення руків'я. В І групі виділено такі типи: тип I — зооморфні кінців'я; тип II — із циліндричним корпусом із дзьобоподібним виступом. Для II групи також виділено три типи: тип I — зооморфні з подовженою трубкоподібною втулкою; тип II — бочкоподібні з виступом; тип III — бочкоподібні без виступу (Хузін 1985, с. 207, табл. LXIX).

В. Флерова, базуючись на саркельських матеріалах, виготовлених із кістки, простежує морфологічну зміну відповідних завершень, а саме тенденцію збільшення та подовження пропорцій і зміни форм. В ранніх культурних нашаруваннях пам'ятки вироби округлих, дещо сплющених, інколи біконічних, форм з невеликими дзьобоподібними відростками з'являються із середини X ст. У XI ст. фіксуються зооморфні кінців'я у вигляді голівки птаха, а з XII ст. — подовжені бочкоподібні із зіставними чи цільними різкозігнутими подовженими виступами, що продовжують побутувати і в наступні два століття. На думку дослідниці, саме відростки демонструють, як з часом змінювалося використання канчука — від батога до само-

* ОСИПЕНКО Максим Сергійович — науковий співробітник відділу збереження фондів сектору «Середньовічна археологія» Національного музею історії України, ORCID 0000-0002-7974-877X, osypenko.ms@gmail.com

достатньої допоміжної ударної зброї (нагайки, камчі). Спочатку виступ запобігав випаданню руків'я із кисті вершника, а згодом — її фіксував (Флерова 2001, с. 61–64, рис. 20).

В. Чхайдзе розглядає кістяні завершення канчука із дзьобоподібним виступом як певну етномаркуючу ознаку, пов'язану із військовим прошарком кочового соціуму. Вченому вдалося виділити 21 знахідку серед інвентарю поховань середньовічних номадів Східної Європи XI–XIII/XIV ст. Також дослідник звертає увагу на певні конструктивні особливості виробів: окрім цілих трапляються й зіставні руків'я, коли виступ вставляється у спеціально пророблений канал; петлі під темляк могли виходити з отворів самих тильників, або ж знаходилися за межами виробу чи у спеціальних кільцах на кінці канчука тощо (Чхайдзе 2016, с. 355–360).

У Національному музеї історії України зберігається вісім предметів, які представляють відповідні тильники чи їх частини: чотири одиниці виготовлені з рогу, три з кольоворого металу на основі міді та одна із заліза; шість знахідок локалізовані, решта — невідомого походження. Метричні дані предметів винесені до табл. 1.

Рогове завершення тильної частини камчі було знайдене на городищі поблизу Набутова під час розкопок, які проводив В. Гезе у 1903 р. Автор досліджень згадує предмет серед випадкових знахідок, отриманих під час закладання пробних траншей в урочищі. Очаків як «кістяний предмет у вигляді кулі з відростком, що нагадує носик чайника» (Гезе 1904, с. 91). Укріплення урочища, що розташовані на мису лівого берега р. Рось, науковці пов'язують із центральною частиною Дернового — літописного населеного пункту, загальна площа якого разом із прилеглим посадом та селищами становить 10,3 га (Борисов 2019, с. 93, 162).

Виріб (Інв. № B5352, ст. інв. № 10467, 12) має корпус бочкоподібної форми з дещо звуженою стороною з боку масивного виступу. Сам виступ підтрикутний у перетині із заокругленими гранями, поступово звужується до кінця, нахиленій до корпусу приблизно під кутом 45° та виступає за його межі з нижньої сторони. Наскрізний отвір для кріплення розміщений у центрі тильника. Декорований виріб сіомома невеличкими округлими врізаними загибленнями хрестоподібно розташованими вздовж центральної осі з однієї сторони корпусу. Кінців'я поліровані, місцями фіксуються затертості та сколи, які виникли в результаті експлуатації предмета. Вздовж орнаментованої сторони та навколо з'єднання виступу з корпусом проходять глибокі тріщини. Виготовлений із розетки та першого відростка рогу оленя, на що вказує губчаста поверхня внутрішньої частини виробу (рис. 1: 1).

Три знахідки виявлені на городищі Кононча та пов'язані із косторізним ремеслом пам'ятки, яку досліджував В. Хвойка у 1899 р. (Шовкопляс 1971, с. 193–194). Давньоруське поселення загальною площею 3,94 га, розташоване на мисоподібних відрогах плато лівого берега р. Рось і складається із городища (уроч. Замковище) та укріпленого селища (уроч. Жолуб), а також, ймовірно, може належати літописному Товарову (Борисов 2019, с. 30, 88). Серед кістяних речей, виявлених на пам'ятці та розглянутих Г. Шовкопляс, фігурують колодки та орнаментовані ручки ножів, томари, деталі сагайдака, заготовки, а також завершення руків'я камчі зі стилізованим зображенням голівки тварини на виступі (Шовкопляс 1971, с. 194, рис. 2: 3). Однак дослідниця розглянула не весь асортимент кістяних виробів. Нами було виділено ще дві незавершені тильні частини нагайок, які з позицій технік косторізного вироб-

Таблиця 1. Метричні дані тильників із колекції музею

Table 1. Metric data of the whip pommels from the museum collection

№	Походження	Група/Тип / Підтип	Інв. №	Габарити корпусу (мм)	Довжина / товщина виступу (мм)	Отвір
1	Набутів	I.2.1	B5352	48 × 38	54 × 13	16
2		I.2.1	B611/1	30,5 × 23	13 × 5	10
3	Кононча	I.3.1	B4744	45 × 13	45 × 8	8
4		I.4	B611/2	66 × 13	62 × 13	10
5	Шарки	II.1	B4608/37	52 × 36	? × ≈10	14
6	МЗН	II.3.1	Вд4221/135	35,6 × 11	15 × 7,5	7,5
7	МЗН (Київщина ?)	II.3.2	B39	75 × 15	19 × 11	15
8	Княжа гора	II.4	B25/1315	23 × 23	33/8	10 × 10 / 13 × 13

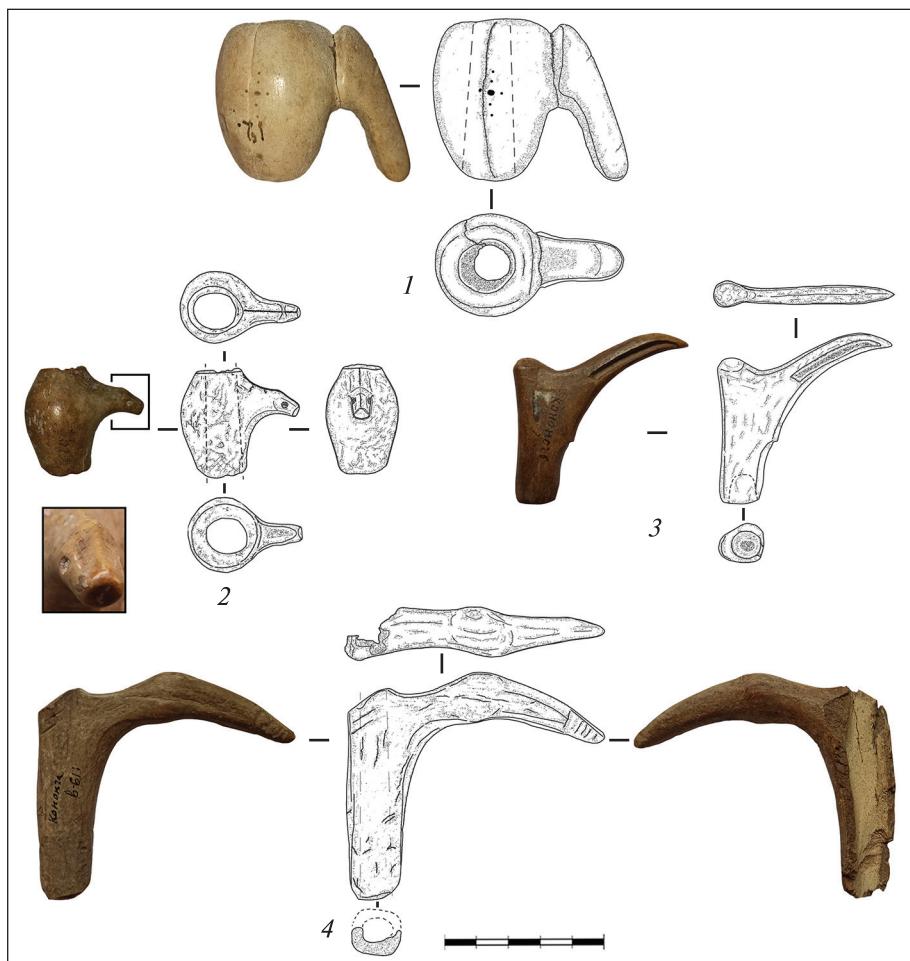

Рис. 1. Тильні частини канчуків I групи із зібрання Національного музею історії України: 1 — Набутів; 2—4 — Кононча

Fig. 1. Whip pommels of group I from the collection of the National Museum of History of Ukraine: 1 — Nabutiv; 2—4 — Kononcha

ництва представляють часткове використання природної форми вигинів паростків рогу.

Згадане кінців'я (**Інв. № B611/1**) має бочкоподібну форму з певним звуженням донизу з боку невеликого дещо похилого виступу та рельєфним валиком зверху. Наскрізний отвір для руків'я проходить по середині корпусу. На виступі розміщується стилізоване зображення голови істоти (змія?), представлена овальною підграненою голівкою з плавним звуженням до кінця, що формує шестикутну морду тварини. Очі звіра передають невеличкі заглиблення з обох боків. Верхню грань виступу (хребет) декоровано перпендикулярними рідкими насічками. Виріб виготовлений із рогу оленя, полірований, але місцями має шерехатість та дрібні тріщинки (рис. 1: 2). Прямі аналогії, які б мали зображення істоти на виступі, невідомі.

Загалом, тильні частини канчуків виготовлені з рогу чи кістки із характерним виступом та формою корпусу, подібні згаданим кінців'ям

із музейної колекції, широко представлені серед матеріалів городищ Давньої Русі. Вироби, або ж їх заготовки, виявлені серед ремісничих комплексів косторізів XII — першої половини XIII ст., походять із культурних нашарувань XI—XIII ст. Новгорода, Москви, Рязані, городища Гринчук та Рюрикового, а зіставна частина руків'я була знайдена у Воїні (Медведев 1959, с. 190, рис. 20: 1, 2; Пачкова 1979, с. 84, рис. 3: 1; Артемьев, Молчанов 1995, с. 190, рис. 2: 3; Даркевич, Борисевич, 1995, табл. 10, 8; табл. 53: 1; Беляев, Векслер 1999, с. 117, рис. 7: 3; Андриенко 2006, рис. 2: 10; Гупало 2014, с. 150, рис. 32). За межами Русі подібні знахідки зафіксовано в Саркелі, Родановому городищі та Волзькій Булгарії (Федоров-Давыдов 1966, с. 22; Хузин 1985, с. 207, табл. LXIX: 5—8; Флерова 2001, с. 63, рис. 20: 9—11). Присутні серед поховань східноєвропейських кочовиків XI—XIV ст.: небіжчики супроводжувалися клинковою зброяєю, стрілами та кістяними

Рис. 2. Тильники II групи із зібрання Національного музею історії України з музейної колекції: 1 — Шарки; 2 — Княжа Гора (?); 3—4 — місця знахідок невідомі
Fig. 2. Whip pommels of the second group from the collection of the National Museum of History of Ukraine: 1 — Sharky; 2 — Kniazha Hora (?); 3—4 — unknown locations

деталями лука й пластинами сагайдака, захищеними обладунками, стременами, упряжжю, а, іноді й рештками коня (рис. 3: 1—10) (Плетнева 1973, рис. 3: 10; с. 38, табл. 18: 12; Чхайдзе 2016, с. 355—360, рис. 6—24; Голембьовская-Тобиаш 2017, с. 193; Ливох 2017, с. 196).

Наступний тильник (**Інв. № В4744, ст. інв. № 9125**) із відростка рогу косулі має чіткі орнітологічні обриси з високо піднятим відносно корпусу виступом-дзьобом, з обох боків якого, від початку до кінця, проходить невеличке заглиблення, що розділяє щелепи тварини. В основі виробу розміщений уступ під руків'я. Отвір глибиною 10 мм розташований у центрі, і, очевидно, був зроблений для кріплення. Відсутність отворів для закріплення темляка наводить на думку про незавершений стан кінців'я, хоча всі природні виступи максимально знівелевані, а сам виріб відполірований (рис. 1: 3).

Прямі аналогії невідомі, але наближена знахідка походить із монгольського могильника XIII—XIV ст. Сопка 2 (Соловьев 2003, рис. 6: 6). Очевидно, що майстер робив предмет за

прикладом зооморфних завершень із кістки. Знахідки виявлені в комплексі кінця XI — першої половини XIII ст. на київському Подолі, в культурних нашаруваннях XII ст. Троїцького розкопу Новгорода та кінця XI — початку XII ст. Саркела (Флерова 2001, с. 63, рис. 20: 11; Андриенко 2006, рис. 2: 10; Сергєєва 2011, с. 20, рис. 2: 1). Схожі артефакти знайдені серед старожитностей Дорогобужа, Воїня та Новогрудка (рис. 3: 11, 12) (Сергєєва 2012, с. 141, рис. 16: 7, 8; Сергєєва 2015, с. 58; Прищепа 2011, с. 182, рис. 163: 3). Заготовка під тильник була знайдена в косторізній майстерні XII ст. Чернігова (Моця, Казаков 2011, с. 129, с. 177). Також, подібні знахідки виготовлені із кольорового металу, але розглядається нижче.

Ще одне завершення руків'я (**Інв. № В611/2**) із відростка рогу оленя, найімовірніше, було не завершене майстром через розколювання стінок під час свердління наскрізного каналу для пужална. Поверхня шерехата, покрита зазубринами, але зі слідами спилювання зайвих частин відростка у верхній частині (рис. 1: 4). Аналогічні тильники із відростків рогу виявлені на горо-

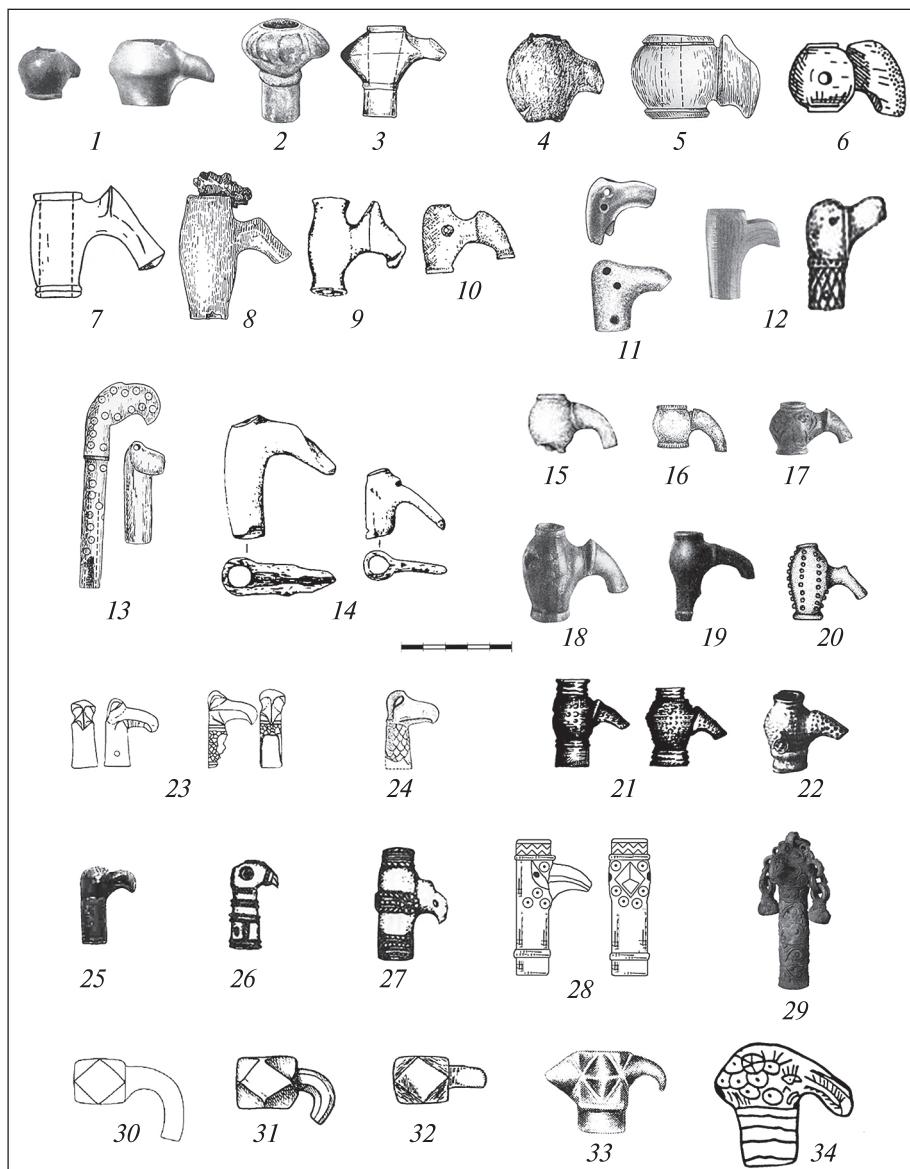

Рис. 3. Типи тильників канчук з виступом (I.1.1 (1), I.1.2 (2, 3), I.2.1 (4–6), I.2.2 (7–10), I.3.1 (11, 12), I.3.2 (13), II.2.1 (15–17), II.2.2 (18–22); II.3.1 (23–26), II.3.2 (27–29), II.4 (30–32), II.5 (33)): 1, 7 — Саркел; 2, 11 — Войнь; 3 — Танаїс; 4 — Стара Рязань; 5, 13 — Біляр; 6 — Звенигород; 8 — Забара; 9 — Анишкар; 10 — Гринчук; 12, 17, 18, 29, 31 — Новгород; 14 — Лугавське; 15 — Твер; 16 — Золотарівське; 19 — Слобідське; 20 — Бесєди 2; 21 — Смоленськ; 22 — Шатуни; 23 — Гродка над Бугом; 24 — Клінцовка I; 25 — Рогощі; 26 — Федорово; 27 — Махалево; 28, 32 — Чорнівка; 33 — Вишневе

Fig. 3. Types of whip pommels with a protrusion (I.1.1 (1), I.1.2 (2, 3), I.2.1 (4–6), I.2.2 (7–10), I.3.1 (11, 12), I.3.2 (13), II.2.1 (15–17), II.2.2 (18–22); II.3.1 (23–26), II.3.2 (27–29), II.4 (30–32), II.5 (33)): 1, 7 — Sarkel; 2, 11 — Voin; 3 — Tanais; 4 — Stara Riazan; 5, 13 — Biliar; 6 — Zvenyhorod; 8 — Zabara; 9 — Aniushkar; 10 — Hryncuk; 12, 17, 18, 29, 31 — Novhorod; 14 — Luhavskie; 15 — Tver; 16 — Zolotarivske; 19 — Slobidske; 20 — Biesedy 2; 21 — Smolensk; 22 — Shatuny; 23 — Hrodka nad Buhom; 24 — Klintsovka I; 25 — Rohoshchi; 26 — Fedorovo; 27 — Makhalevo; 28, 32 — Chornivka; 33 — Vyshneve

дищах Войнської Греблі, Біляра та в кочівницькому похованні XIII—XIV ст. біля с. Лугавського поблизу Мінусинська (рис. 3: 14) (Кызласов 1980, с. 87, рис. 7: 1, 2; Сергєєва 2015, с. 149, рис. 76: 1). Очевидно, що свого часу, Г. Шовкопляс не зовсім правильно атрибутувала зна-

хідку, зарахувавши її до категорії «заготовок» (Шовкопляс 1971, с. 194, рис. 2: 12).

На думку дослідників, в укріпленнях Конончі та Набутова простежуються певні кочові впливи у фортифікаційних спорудах, а виявлений тут специфічний пороський тип ке-

раміки дозволяє розглядати ці городища як чорноклобуцькі (Кучера, Іванченко 1987, с. 70; 1998, с. 102—103; Моргунов 2009, рис. 82—85). Відповідно, зафіковані деталі канчуків із кістки могли бути продукцією місцевих майстрів, а датувати їх варто часом існування цих поселенських структур.

Як завершення руків'я канчука ми розглядаємо знахідку (**Інв. № B4608/37, ст. інв. № 22072**) кулястої форми виготовлену із кольорового металу на основі міді. Втулка для пужална виступає з обох сторін корпуса на 11/15 мм та прикрашена двома рельєфними валиками зверху та одним валиком знизу. Гакоподібний виступ, ймовірно, втрачений (збитий), на його місці розміщується отвір із рваними краями. Виріб сильно пошкоджений: розвернутий корпус майже розколотий на дві частини, втрачена 1/3 нижньої втулки (рис. 2: 1). Знахідка походить із городища, яке розташоване південніше с. Шарки на правому березі заплави річки Гороховатки, та досліджувалося В. Хвойкою в 1901 р. Дитинець разом із прилеглим посадом та селищем займають площину 139,33 га та належать літописному Торчеську (Борисов 2019, с. 96, 101—102). Аналогічні знахідки з металу, що мають кулясту форму корпусу та рельєфні валики на втулці, нам невідомі, а найближче — виготовлене з кістки, знайдене на Болгарському городищі (Полубояринова 1986, с. 258, рис. 3).

Відліті у роз'ємній формі за восковою моделлю, вироби з металу повторювали форму як корпусу, так і виступу, свої кістяні прототипи (Кирпичников 1973, рис. 75: 9; Хузин 1985, с. 87, табл. XXXIV: 11). Такі знахідки зафіковані в Новгороді, Твері, Золотарівському та Слобідському городищах (рис. 3: 15—19) (Медведев 1959, с. 183, рис. 20: 4; Никольская 1972, с. 10, рис. 3: 15; Белорыбкин 2001, с. 159, рис. 97: 5; Лапшин 2009, с. 323, рис. 73: 12). З XII ст. починають з'являтися предмети, які прикрашенні рядками виступів із псевдо-зерні чи інкрустовані чернью: Новгород, Смоленськ, городища Шатуни, Біляр, курганний могильник Бесседи 2 (рис. 3: 17, 20—22) (Медведев 1959, с. 183, рис. 20: 3; Кирпичников 1973, рис. 75: 1; Хузин 1985, с. 207, табл. LXIX: 4; Нигматуллин и др. 2004, с. 182, рис. 19: 1, 2; Сарачева, Гоняный, Аносов 2018, с. 136, рис. 8: 7). Відповідне оформлення знаходить паралелі серед інших видів давньоруської ударної зброї: булав і кистенів, що наштовхує на думку про виробництво цієї категорії речей південноруськими майстрами, включно до серед-

ини XIII ст. (Осипенко 2019а, рис. 1; Осипенко 2019б, с. 73, рис. 1). Зазначене вкладається в часи існування адміністративно-політичного центру чорних клобуків — літописного Торчеська (Кучера, Іванченко 1987, с. 74).

Наступний виріб із музейних зібрань квадратної форми зі зрізаними кутами та Г-подібним виступом, що прилягає до пласкої площини, виготовлений із заліза (**Інв. № B25/1315, ст. інв. № 32811**). Наскрізний трапецієподібний отвір для кріплення розміщений у центрі. Виступ ромбічний у перетині, поступово звужується до кінця. До верхньої частини виробу із зовнішньої сторони прикипів шматочок свинцю, який навряд чи можна пов'язати із обважуванням, так як предмет не пустотілий (рис. 2: 2). Знахідка походить з колекції М. Біляшівського — збірки залізних предметів різного призначення, ймовірно знайдених на городищі Княжа Гора на Канівщині впродовж 1891—1892 рр. Аналогічні вироби походять із городищ Пересопниці, Шепетівки (Ізславля), Червена, Чорнівки (Василів), Болгара та Новгорода (рис. 3: 30—32) (Кирпичников 1966, с. 49, рис. 10; 1978, с. 83, рис. 3; Кирпичников, Гайдуков 1997, с. 186, рис. 1; Измайлів 1997, с. 97, рис. 66: 2; Пивоваров 2012, с. 33, рис. 2: 4; Baginska, Piotrowski, Wołoszyn 2012, с. 374; Федоришин 2015, с. 149, рис. 1).

Вироби у формі куба з виступом А. Кірпічников інтерпретує як «булави-клевці» (тип IIa). На думку дослідника, виступ указував напрямок нанесення удару або ж можливість підвішування булави, а саме навершя — прототип молотів-клевців, що набули поширення вже в XV ст. (Кирпичников 1966, с. 48, рис. 10). М. Федоришин заперечує, що виступ міг носити проникаючий удар і називає цей тип навершя «булавою-гачком», яка окрім функцій зброї ударно-роздроблювальної дії, могла чіпляти противника на полі бою та стягнути його з коня (Федоришин 2015, с. 150). Як тільники нагайок розглядає відповідні навершя М. Волошин і пов'язує із військовою активністю кочовиків у «червоногородському» регіоні, зазначаючи, що номади могли перебувати на службі в давньоруських князів (Baginska, Piotrowski, Wołoszyn 2012, с. 374).

Булави зі зрізаними кутами доволі часто трапляються серед матеріалів давньоруських городищ XII—XIII/XIV ст. (Осипенко 2019с, с. 89, рис. 2). Натомість, знахідки «клевців» суттєво поступаються булавам. Вони дещо менші за розміром, хоча метричні дані не є визначальним критерієм у співвідношенні на-

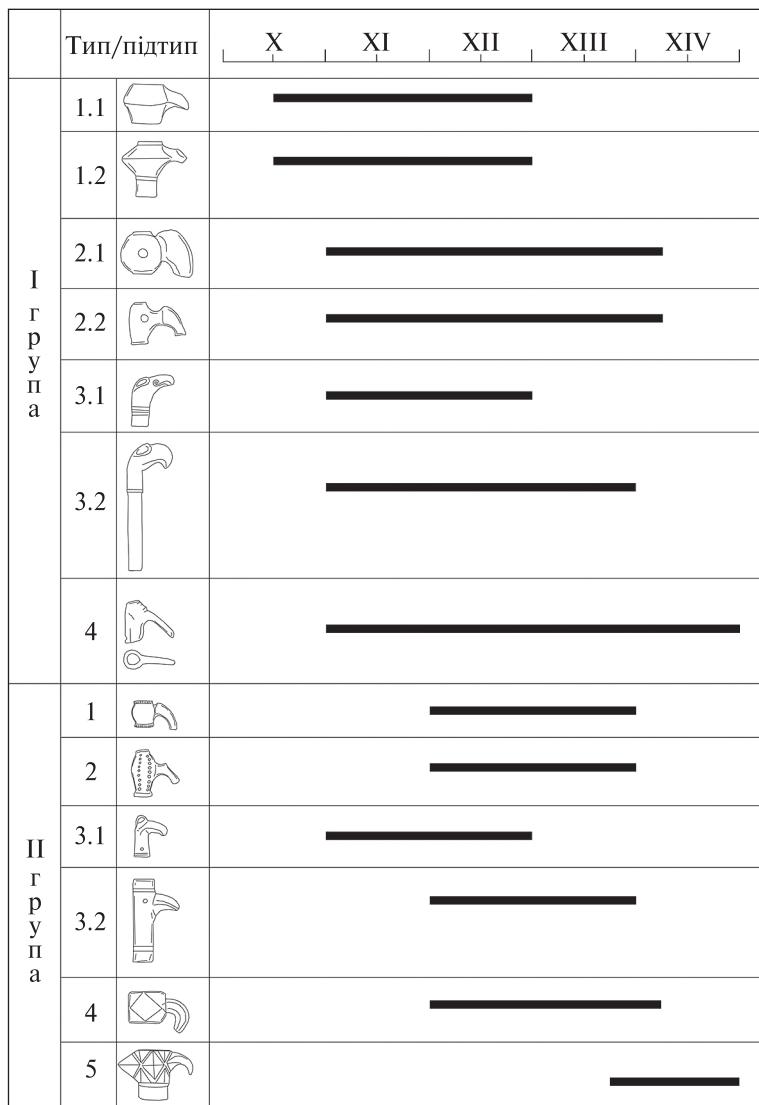

Рис. 4. Хронологічна сітка побутування різних типів тильників
 Fig. 4. Chronological scheme of different types of whip pommels

верша до булави, адже розмір, найімовірніше, підлаштовувався до фізичних параметрів руки його власника. Звичайно, удари можна було наносити і тильною стороною канчука, але виступ навряд чи пробивав обладунок противника, разом з тим, міг позбавити його рівніваги шляхом чіпляння гаком. Тому, незважаючи на відмінність форми корпусу від інших тильних частин руків'я канчука, у вказаних виробах варто вбачати схематичні, але, все-таки, орнітологічні риси. Певна річ, до такого трактування варто ставитися з деякою пересторогою, отже запропонована інтерпретація може бути дискусійною.

На нашу думку, з такої ж позиції можна розглядати знахідку із половецького поховання поблизу Саратова. Виріб виготовлений із бронзи має квадратну основу корпуса з виступом та трьома невеликими чотирикутними пі-

рамідальними шипами із бічних сторін (рис. 3: 33). Інвентар поховання складався із списа, наконечників стріл, калачеподібного кресала, стремен, вудил та підпружних пряжок, а також 11 дирхемів азакської чеканки другої половини XIV ст. (Дремов 1985, с. 243—245, рис. 2).

Два тильника канчуків з музеїної колекції орнітологічні за своїми обрисами, невідомого походження, виготовлені із кольорового металу на основі міді. Перше кінців'я (Інв. № Вд4221/135) невелике за розмірами, має пошкоджену та частково втрачену нижню частину, із неглибоким каналом конусоподібної втулки. Головка птаха розміщена строго зверху втулки, дзьоб прямий, огранений по краях та загнутий на кінці, а очі позначені рельєфними виступами з обох боків. На корпусі втулки проглядаються залишки лускоподібного орнаменту (рис. 2: 4).

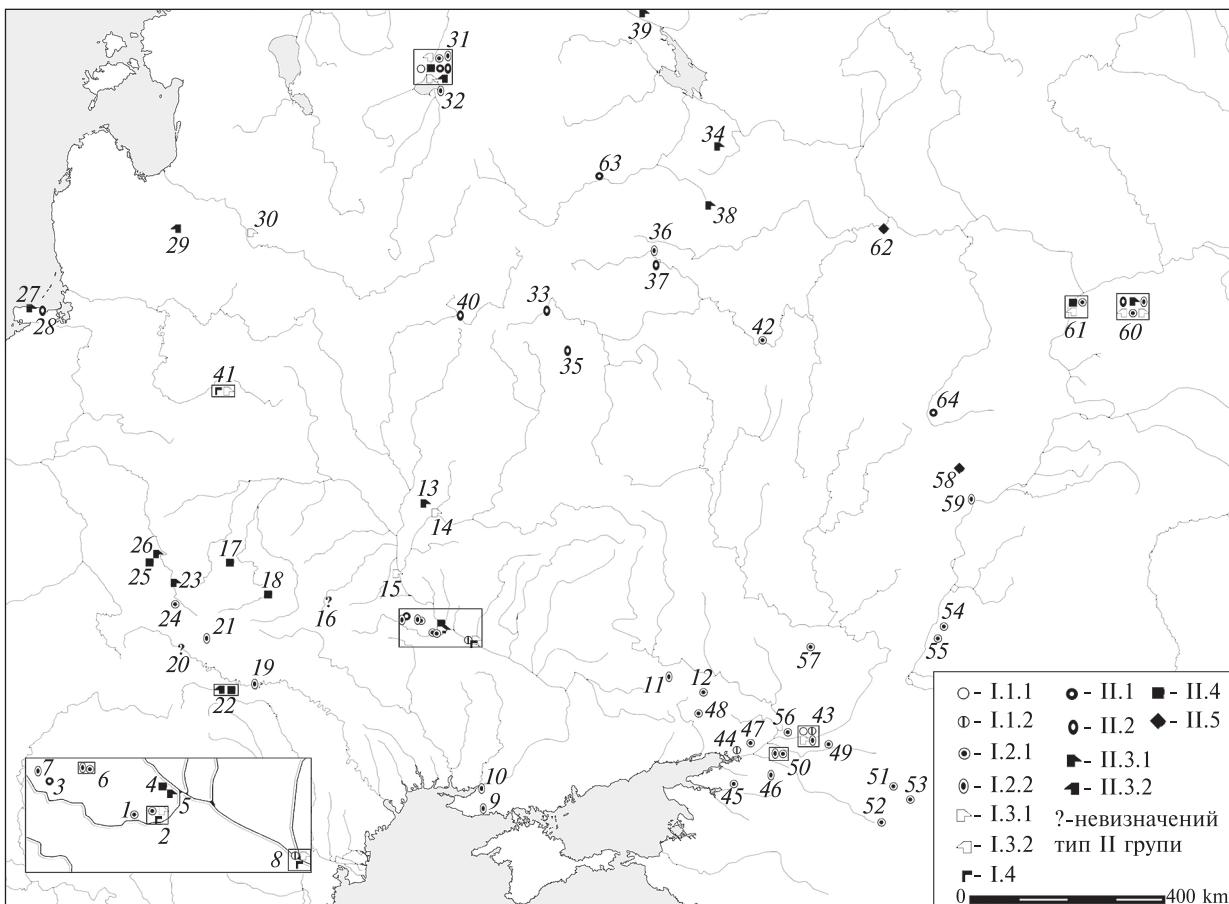

Рис. 5. Карта знахідок тильників канчuka з виступом XI–XIII/XIV ст. із території Східної Європи (нумерація за каталогом)

Fig. 5. Map of finds of whip pommels with a protrusion of the XI–XIII/XIV c. from the territory of Eastern Europe (numbering according to the catalogue)

Аналогічні вироби відомі серед випадкових знахідок з Пекарів (Княжої гори?), виявленіх у культурних нашаруваннях городищ Гродки над Бугом, Клещина, Каблуково, Біляра та ін. (рис. 3: 23) (Ханенко, Ханенко 1902, табл. II: 408; Кирпичников 1973, рис. 75: 7, № 20; Хузин 1985, с. 207, табл. LXIX: 3; Kotowicz 2006, с. 34, гус. 1). Окрім цього, трапляються в похованнях Кемського некрополя та Самбії. Серед супровідного інвентарю з поховання юнака в Білозер’ї (курган 9, поховання 3) була монета імператора Генріха II (1002–1024 рр.), мініатюрна сокирка із залишками дерева в проушині та шпильки з дзьобоподібним навершям з насkrізним отвором і кільцем у ньому XI–XII ст. (Макаров, Беляков 1989, с. 78, рис. 2: 2, 4, 6). У матеріалах Клінцовки 1 серед супровідних предметів були вудила та фрагменти вуздечки декоровані бронзовими бляшками XI – початком XII ст., а також рештками коня тощо (рис. 3: 24) (Кулаков 1978, с. 19–20). Розглянутий інвентар демонструє вплив давньоруської дружинної культури на прусів (Широухов

2014, с. 400). Наближений тильник, але з круглою формою голови та дещо піднятим і загнутим дзьобом, був виявлений на городищі Оргощ (рис. 3: 25). Залишки споруд досліджені на пам’ятці датуються XII–XIII ст., а культурні нашарування охоплюють ширший хронологічний діапазон — X–XIII ст. (Бліфельд 1955, с. 12–21; Блажевич та ін. 2007, с. 194, рис. 153).

Друге кінців’я (Інв. № В 39) музеїної колекції має шестигранну, видовжену в нижній частині, конусоподібну втулку та такої ж форми, але трохи потовщеного та ледь нагнутого пустотілого дзьоба. Очі тварини позначені насkrізними округлими отворами з обох боків, ще два отвори знаходяться у верхній та нижній частині втулки та служили для закріplення на пужалні. По самому виробу фіксуються численні сколи та зазубрини, отримані внаслідок його експлуатації (рис. 2: 3). А. Кірпічников, за замальовками Г. Корзухіної, локалізує цю знахідку як таку, що походить з території Київщини (Кирпичников 1973, с. 76, рис. 42). Аналогічні ви-

Таблиця 2. Каталог знахідок типівників канюків з характерним виступом XI–XIII/XIV ст. із території Східної Європи
Table 2. Catalogue of finds of the whip pommels with a protrusion of the XI–XIII/XIV c. from the territory of Eastern Europe

№	Походження	Кількість	Місце знахідки, комплекс	Керівник дослідження чи колекція	Джерело інформації	
					П'ята/Третя	Ідентифікація
1	Набутів, уроч. Очаків (Дерновий)	1.2.1	1 городище, к/ш	В. Гезе, 1903 р.	Гезе 1904, с. 91; В5352	
2	Кононча, уроч. Замкови- ще (Говоров)	1.2.1 1.3.1 1.4	1 городище, к/ш 1 городище, к/ш 1	В. Хвойка, 1899 р.	Шовкопляс 1971, с. 194, рис. 2: 3; Б611/1 В4744	
3	Шарки (Горчеськ)	II.1	1 городище, к/ш	В. Хвойка, 1901 р.	В4608/37	
4	Княжа гора (Родень)	II.4	1 городище (?)	М. Біляївський, 1891–1892 pp.	В25/1315	
5	Пекарі	II.3.1	1 випалкова знахідка	Колекція Б. Ханенка	Ханенко, Ханенко 1902, табл. II: 408	
6	Росава	1.2.2 1.2.1	1 III, курган, сер. XII – п. п. XIII ст. 1 IV, курган, сер. XII – п. п. XIII ст.	Е. Вітковський, 1858–1860 pp. Самоквасов, 1877 р.	Чхайдзе 2016, с. 358, рис. 20	
7	Забара	1.2.2 1.1.2 1.3.1	1 впускне поховання 3 домовиною 2 городище, к/ш XI–XII ст.	М. Бранденбург, 1894 р.	Чхайдзе 2016, с. 358, рис. 22	
8	Воїнь	2 2	1 заготовка I.4 1	В. Довженок, 1956–1959 pp.	Сергеєва 2015, с. 141, рис. 16: 5, 6	
9	Шевченко	1.2.2	1 впускне поховання, XI–XII ст.	Є. Черненко, 1965 р.	Сергеєва 2015, с. 141, рис. 16: 7, 8	
10	Мирне	1.2.2	1 впускне поховання, XI–XII ст.	М. Даниленко, 1992 р.	Сергеєва 2015, с. 141, рис. 4: 6	
11	Пришиб	1.2.2	1 впускне поховання, кін. X–XI ст.	С. Братченко, 1978 р.	Чхайдзе 2016, с. 358, рис. 23	
12	Зрубче	1.2.1	1 курган розробований, XIII–XIV ст.	О. Євглевський, 1992	Чхайдзе 2016, с. 358, рис. 24	
13	Рогуї (Оргон)	II.3.1	1 городище, к/ш X–XII ст.	Д. Білфельд, 1949 р.	Чхайдзе 2016, с. 358, рис. 19	
14	Чернігів	заготовка I.3.	1 передгородя, косторізна майстерня	А. Казаков, 1987–2008 pp.	Блажевич, Бурдо, Вітрик та ін. 2007, с. 194, рис. 153	
15	Київ	I.3.1	1 Поділ, косторізна майстерня, п. п. – сер. XII ст.	М. Сагайдак, 2007–2008 pp.	Моля, Казаков 2011, с. 128, с. 177	
16	Райки	II.??:?	1 городище, к/ш XII – сер. XIII ст.	Т. Мовчанівський, 1929–1935 pp.	Сергеєва 2012, с. 18, рис. 2: 1	
					Кирличников 1973, каталог, № 35 (за свідченнями Г. Корзухіної)	

17	Пересопниця	II.4	1	городище, із заповнення рову	М. Федоришин, 2014 р.	Федоришин 2015, с. 149, рис. 1
18	Шепетівка (Ізяславль)	II.4	2	городище, к/ш XII – п. п. XIII ст.	М. Каргер, 1957–1959 pp.	Кирличников 1978, с. 83, рис. 3;
19	Гринчук	I.2.2	1	городище, к/ш XII–XIII ст.	С. Панкова, 1974–1976 pp.	Кирличников 1966, каталог, № 49, 50
20	Крилос (Галич)	II.??	1	курган I, X ст.	Я. Пастернак, 1935 р.	Паскова 1979, с. 84, рис. 3: 1
21	Теребовля	I.2.2	1	городище, к/ш	Львівський історичний музей	Кирличников 1973, каталог, № 35
22	Чорнівка (Василів)	II.3.2	1	городище, п. п. XIII ст.	I. Возний	Котowicz 2006, с. 34
23	Сокаль (околиці ?)	II.4	1	випалкова знахідка		Возний, Фелорук 2012, с. 64, рис. 2, 3
24	Звенигород	I.2.1	1	городище, к/ш (північна частина околого міста)	I. Свешніков, 1987 р.	Пивоваров 2012, с. 33, рис. 2, 4
25	Гродка над Бугом	II.3.1	3	городище	A. Коковський, 1986 р.	Пенегирич 1990, с. 170, рис. 40: 6
26	Чермно (Червен)	II.4	1	городище		Гутало 2014, рис. 32:7
27	Клінцовка 1	II.3.1	1	курганний могильник, XI – поч. XII ст.	B. Кулаков, 1977 р.	Гутало 2014, рис. 32:7
28	Холми	II.2	1	курганний могильник, XI – поч. XII ст.		Кулаков 1978, с. 19
29	Межотне	II.3.2	1	городище, к/ш XII–XIII ст.	E. Грицковене, 2005 р.	Широухов 2014, с. 400
30	Ерсіка	I.3.1	1	городище, к/ш XII–XIII ст.	A. Вілдайне, 2011 р.	Широухов 2014, с. 400
		II.1	1			Медведев 1959, рис. 20: 3
		II.2	1	Неревський розкоп, XI–XII ст.	A. Ариховський, 1951–1960 pp.	Медведев 1959, рис. 20: 4
		I.2.2	1			Медведев 1959, рис. 20: 2
		I.3.1	1			Медведев 1959, рис. 20: 1
		II.3.2	1	Тройцький розкоп, XII ст.		Когчин, Янин, Ямщиків, с. 77, № 146
		I.1.1	1			Когчин, Янин, Ямщиків, с. 88, № 168
31	Новгород	I.3.2	6	Тройцький розкоп, XI–XII ст.	B. Янін, 1973–1986 pp.	Когчин, Янин, Ямщиків, с. 88–91, № № 165, 166, 169 – 172
		I.2.1	1	Тройцький розкоп, п. чв. XII ст.		Андріенко 2006, рис. 2: 10
		II.4.	1	Тройцький XI розкоп, ост. чв. XI ст. – поч. XIII ст.	П. Гайдуков, 1996 р.	Кирличников, Гайдуков 1997, с. 186, рис. 1
		I.2.2	1	городище, к/ш XI ст.	E. Носов	Артемьев, Молчанов 1995, с. 188,
32	Рюрикове	II.2	1	городище, к/ш XII ст.		арис. 2: 3
33	Шагуни	II.3.1	1	городище, к/ш	1900 р.	Кирличников 1973, каталог, № 23
34	Каблуково	II.2.	1	городище, к/ш XII–XIII ст.	П. Савельєв, 1853 р.	Кирличников 1973, каталог, № 20
35	Слобідське (Домогош)			городище, к/ш сер. XII – сер. XIII ст.	T. Нікольська, 1964–1967 pp.	Никольская 1972, с. 8, рис. 3: 15
36	Москва	II.2.2	1	Красна площа, к/ш XIII ст.	Л. Беляєв, Векслер, 1980–1990 pp.	Беляев, Векслер 1996, с. 117, рис. 3: 7

№	Походження	Локація	Місце знахідки, комплекс	Керівник дослідження чи колекція	Джерело інформації	
					Кількість	ІПУМ/Тип/Номер
37	Беседи 2	II.2	1	курганний могильник, кін. XI – сер. XII ст.; в центральній частині роздорованого склепення кісток городище, посад, к/ш Х – пог. XII ст.	М. Гоняний, 2015–2016 рр.	Сарацева, Гоняний, Аносов 2018, с. 137, рис. 8/7
38	Городище (Клещин)	II.3.1	1	курганний могильник, кург. 9, похов. 3, XI – поч. XII ст.	М. Макаров, 2015 р.	Макаров 2016, с. 183, рис. 2/1
39	Нікольське III	II.3.1	1	П'ятницький кінець, к/п XII – XIII ст.	М. Макаров, 1981 р.	Макаров 1989, с. 78, рис. 2/4
40	Смоленськ	II.2	2	городище, будівля 21, XII – XIII ст.	Р. Ниматуллін, 2003 р.	Ниматуллін, Гусаков, Зубарев и др. 2004, с. 182, рис. 19/1, 2
41	Новогрудок	заготовка I.4	1	городище, розкоп 17, XII – XIII ст.	Ф. Гуревич, 1957–1967 рр.	Гуревич 1981, рис. 19/11
		I.3.1	1	городище	В. Соболь	Сергеєва 2015, с. 58
42	Стара Рязань	I.2.1	2	городище, розкоп 17, XII – сер. XIII ст.	В. Даркевич, 1974–1979 рр.	Даркевич, Борисевич 1995, табл. 53/1
		I.1.1	3	городище, к/ш Х – поч. XI ст.		Даркевич, Борисевич 1995, табл. 10/8
		I.1.2	2	к/ш Х – поч. XI ст.		Філерова 2001, с. 62, рис. 20/5, 6, 8
43	Саркел	I.3.1	1	к/ш, XI – поч. XII ст	М. Артамонов, 1950–1951 рр.	Філерова 2001, с. 62, рис. 20/4, 7
		I.2.2	3	к/ш, XII ст.		Філерова 2001, с. 62, рис. 20/12
44	Танаїс	I.1.2	1	впускне підбінне поховання, XI ст.	П. Ларенок, 1981–1995 рр.	Чхайдзе 2016, с. 357, рис. 16
45	Соніно	I.2.1	1	впускне поховання, XIII – II. п. XIV ст.	В. Максименко, 1972 р.	Чхайдзе 2016, с. 357
46	Маяк II	I.2.2	1	впускне поховання, др. пол. XII – п. XIII ст.	І. Парусімов, 1982 р.	Чхайдзе 2016, с. 357, рис. 14
47	Камішеваха	I.2.1	1	поховання розіgrabоване	Б. Раєв, 1974	Чхайдзе 2016, с. 357
48	Рясний II	I.2.1	1	впускне поховання, др. пол. XII – п. XIII ст.	В. Ларенок, П. Ларенок, 1988 р.	Чхайдзе 2016, с. 357, рис. 17
49	Харінка	I.2.1	1	I, курган, XII – XIII ст.	А. Атарвін, 1977 р.	Чхайдзе 2016, с. 356, рис. 11
50	Балабинський	I.2.1	1	II, курган, XIII – п. XIV ст.	А. Узянінов, 1975 р.	Чхайдзе 2016, с. 356, рис. 12
		I.2.2	1	впускне поховання	В. Зельдіна, 1977 р.	Чхайдзе 2016, с. 357, рис. 13
51	Лола II	I.2.1	1	впускне поховання, XI – XII ст.	І. Сінічин, У. Ерднієв, 1963 р.	Чхайдзе 2016, с. 356, рис. 8
52	Восточний Маніч II	I.2.1	1	впускне поховання, 68/1, XII – XIII ст.	І. Сінічин, У. Ерднієв, 1966 р.	Чхайдзе 2016, с. 356, рис. 9

53	Улан-Ерге II	1.2.1	1	впускне поховання, XII—XIII ст.	С. Васюткін, П. Кольцов, 1990 р.	Чхайдзе 2016, с. 356, рис. 10
54	Бережновка II	1.2.1	1	впускне поховання, XI—XII ст.	I. Сінічин, 1955 р.	Чхайдзе 2016, с. 355, рис. 6
55	Калиновський	1.2.1	1	впускне поховання, XIII—XIV ст.	В. Шилов, 1954 р.	Чхайдзе 2016, с. 355, рис. 7
56	Кастирка VI	1.2.1	1	впускне поховання, XIII—XIV ст.	В. Житніков, 1984 р.	Чхайдзе 2016, с. 356
57	Большеполовський IX	1.2.1	1	впускне поховання (жіноче), сер. XI—XII ст.	В. Рогудєев, 2008 pp.	Чхайдзе 2016, с. 357, рис. 15
58	Вишневе (побл. суч. Са- рагова)	II.5	1	впускне поховання, др. пол. XIV ст.	I. Дремов, 1983 р.	Дремов 1985, с. 243—245, рис. 2, 1
59	Увек (суч. Саратов)	1.2.2	1	городище, к/ш, др. пол. XIII— XIV ст.	Л. Недашковський c. 480, рис. 3: 4	Недашковський, Мордженін 2020, Хузин 1985, с. 207, табл. LXIX: 4
		II.2				Хузин 1985, с. 207, табл. LXIX: 3
		II.3.1				Хузин 1985, с. 207, табл. LXIX: 3
60	Біляр	стулка ливарної форми II.3.1	26 + фр-ти	городище, к/ш XI—XIII ст.	А. Халіков, Ф. Хузин A. Смирнов	Хузин 1985, с. 87, табл. XXXIV: 11
		1.2.1				Хузин 1985, с. 207, табл. LXIX: 6—8
		1.2.2				Хузин 1985, с. 207, табл. LXIX: 5
		1.3.2				Хузин 1985, с. 207, табл. LXIX: 1, 2
		II.4	2	городище, к/ш XII—XIII ст.	А. Смирнов	Измайлов 1997, с. 97, рис. 66: 2
		1.3.2	1	городище, роздкоп 2, будівля 2, п. п. XIV	A. Смирнов, 1964—1965 pp.	Воскресенський, Смирнов 1966, с. 247, рис. 2
		1.2.1	1	городище, к/ш XI—XII ст.	M. Полубояринова, 1983 р.	Полубояринова 1986, с. 258, рис. 3
		II.5	1	поселення, к/ш XIV ст.	A. Негін, 2006 р.	Негін 2008, с. 64, рис. 1
		II.1	1	городище, к/ш XIII ст.	B. Лапшин, 1993—1997 pp.	Лапшин 2009, рис. 73: 5
		II.1	1	городище, к/ш	Г. Белорубкін, 1998—2000 pp.	Белорубкін 2001, с. 159, рис. 97: 5
		II.3.1	1	випалкова знахідка		Белавин 2000, с. 119, рис. 57: 1
		II.3.2	1	випалкова знахідка		Белавин 2000, с. 119, рис. 57: 2
		1.2.2	1	городище, к/ш		Белавин 2000, с. 119, рис. 57: 3
						Всього:
						131

роби нам невідомі, але найбільш морфологічно наближений походить з Чорнівського городища. Тильник має округлу в перетині втулку, покритий сріблом та декорований циркулярним та геометричним орнаментом з рельєфними валиками, і за матеріалами пам'ятки датується першою половиною XIII ст. (рис. 3: 28) (Возний, Федорук 2012, с. 64, рис. 2: 3).

Окремо варто згадати про зооморфне завершення руків'я, що має приблизно ж такі габарити як розглянуте вище, знайдене в нашаруваннях XII ст. Новгорода (Колчин, Янин, Ямщиков 1985, с. 77). Виріб надзвичайної художньої обробки і суттєво відрізняється від інших знахідок. Голівка орла декорована маленькими джгутиками у вигляді ліній, завитків та кружків, що композиційно утворюють очі та повторюють обриси дзьоба птаха. Подовжена втулка прикрашена різномірними завитками у вигляді рослинних пагінців. На голівці птаха знаходиться декілька кільцевих пропушин, у найбільші із яких вставлені кільця із шумлячими підвісками (рис. 3: 29).

Серед музейних матеріалів наявний ще один тильник, але виготовлений із світло-рожевої глини у вигляді голови птаха з довгим великим дзьобом, прикрашений врізаними лініями та колами на всій поверхні і наскрізним отвором для кріплення на руків'ї (Інв. № В 5351/457) (рис. 3: 34). Очевидно, розглядати цю знахідку як бойову не варто, найімовірніше, це була спроба реалістичної імітації тильника (габарити 70 × 65 мм) як дитячої іграшки. Виріб виявлений під час дослідження давньоруського селища Автунічі, відомого своєю керамічною продукцією та гончарними комплексами (Моця та ін. 1997, с. 57, рис. 22: 3).

Таким чином, на сьогодні відомі різні за своєю формою, матеріалом виготовлення та конструкцією тильники канчuka. Всіх їх пов'язує наявність виступу, що забезпечував міцніший захват під час нанесення удара вершником, і в деяких випадках надавав певної візуальної схожості з голівкою птаха, або ж мав конкретні зооморфні (орнітологічні) риси. Очевидно, що до комплексу озброєння воїна як Русі, так і прилеглих земель, цей засіб управління конем і, водночас, ударна зброя, потрапляє з кочового середовища. Під художніми ідеями та технологіями ливарництва місцевих майстрів складові частини дещо змінюють свій конструктив та набувають дещо інших форм, відмінних від своїх «номадських» прототипів.

Найбільш виваженою типологією тильників вважаємо класифікацію Ф. Хузіна, а хро-

нологічну шкалу — В. Флерової, але з певними корективами (рис. 4). Частини руків'я діляться на групи за матеріалом виготовлення (кістка/ріг (I) та метал (II)) і типи за формою корпусу. Для групи I виділено чотири типи: тип 1 — кулясті сплющені, інколи майже біконічні (1) та на втулці (2); тип 2 — бочкоподібні округлих (1) та витягнутих (2) пропорцій; тип 3 — із зооморфними рисами (1) та подовженою втулкою (2); тип 4 — прилаштовані під тильники природні витини рогових відростків. П'ять типів нараховується у II групі: тип 1 — кулясті; тип 2 — бочкоподібні витягнутих пропорцій; тип 3 — зооморфні (1) та подовжений втулці (2); тип 4 — зі зрізаними кутами; тип 5 — зіркоподібні. Така класифікація доволі гнучка і в подальшому, із накопиченням нового матеріалу, доповнюватиметься, зокрема орнаментальними схемами. Вже зараз можна простежити різницю в іконографії на зооморфних завершеннях руків'я, а також згаданих вище відлитих виробах, що повторюють форми зразків давньоруської ударної зброї тощо.

Нижче подаємо каталог та карту зазначених знахідок зі східноєвропейського регіону (рис. 5; табл. 2).

- Андріенко, А. В. 2006. Находки предметов снаряжения верхового коня и всадника (по материалам Троицкого раскопа). В: Янин, В. Л. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 20, Великий Новгород: Новгородский государственный объединённый музей-заповедник, с. 146–152.
- Артемьев, А. Р., Молчанов, А. А. 1995. Древнерусские предметы вооружения с княжескими знаками собственности. *Российская археология*, 2, с. 188–191.
- Белорубкин, Г. Н. 2001. *Золотаревское поселение*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН.
- Беляев, Л. А., Векслер, А. Г. 1996. Археология средневековой Москвы (итоги исследований 1980–1990 годов). *Российская археология*, 3, с. 106–133.
- Блажевич, Н. В., Бурдо, Н. Б., Вітрук, І. С., Денисова, А. О., Карапетович, І. В., Карнаух, Є. Г., Корпусова, В. М., Павленко, Л. В., Сон, Н. О. 2007. *Колекція Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог*. Київ: Академперіодика.
- Бліфельд, Д. І. 1955. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. В: Бібіков, С. М. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, Київ: АН УРСР, с. 12–21.
- Борисов, А. В. 2019. Давньоруське Поросся. Система заселення. Дисертація к. і. н. ІА НАНУ. Київ.
- Возний, І. П., Федорук, А. В. 2012. Військовий обладунок і спорядження вершника X–XIV ст. на території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром. *Археологія*, 4, с. 62–73.
- Воскресенский, А. С., Смирнов, А. П. 1966. Археологическое исследование соборной мечети (Четырехугольника) в Великих Болгарах. *Советская археология*, 1, Москва: Наука, с. 244–257.
- Гезе, В. Е. 1904. Раскопки на городище «Очаков» у д. Набутова. В: Беляшевский, Н. Ф. *Археологическая летопись*.

- пись Южной России*. Киев: Типография Н. А. Гирич, с. 82-124.
- Голембовская-Тобиаш, А. 2017. Позднекочевнический могильник в Роваве. Новая интерпретация. Сравнительный анализ. In: Nagirnyy, V. (ed.). *Colloquia Russica Series I, vol. 7. Rus and the world of the nomads (the second half of 9th – 16th century)*, Krakow, 7, s. 179–202.
- Гупало, В. 2014. *Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція)*. Львів: Інститут українознавства НАН України.
- Гуревич, Ф. Д. 1981. *Древний Новогрудок*. Ленинград: Наука.
- Даркевич, В. П., Борисевич, Г. В. 1995. *Древняя столица Рязанской земли: XI–XII вв.* Москва: Кругль.
- Дрёмов, И. И., 1985. Погребение воина с джуцидскими монетами. *Советская археология*, 4, Москва: Наука, с. 243–245.
- Измайлова, И. Л. 1997. *Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X – нач. XIII вв.* Казань, Магадан.
- Кирпичников, А. Н. 1966. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. В: Каргер, М. К. (ред.). *Свод археологических источников*, Е1-36, Москва; Ленинград: Наука.
- Кирпичников, А. Н. 1973. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–III вв. В: Каргер, М. К. (ред.). *Свод археологических источников*, Е1-36, Москва, Ленинград: Наука.
- Кирпичников А. Н. 1978. Массовое оружия ближнего боя из раскопок древнего Изяславля. *Краткие сообщения Института археологии*, 155. Москва: Наука, с. 80-87.
- Кирпичников, А. Н., Гайдуков, П. Г. 1997. Булава «клевец» из раскопок Новгорода. В: Янин, В. Л. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 11, Великий Новгород: Новгородский государственный объединённый музей-заповедник, с. 186-187.
- Кызласов, И. Л. 1980. Кыпчаки и восстания енисейских племен в XIII в. *Советская археология*, 2, Москва: Наука, с. 80-93.
- Колчин, Б. А., Янин, В. Л., Ямщиков, С. В. 1985. *Древний Новгород: прикладное искусство и археология*. Москва: Искусство.
- Кучера, М. П., Иванченко, Л. И. 1987. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі. *Археологія УРСР*, 59, с. 67-79.
- Кучера, М. П., Иванченко, Л. И. 1998. Особливості городищ чорних клобуків Порося. *Археологія*, 2, с. 100-104.
- Кулаков, В. И. 1978. Исследования в окрестностях г. Зеленоградска. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1977 года*. Москва: Наука, с. 18-20.
- Лапшин, В. А. 2009 *Тверь в XIII–XV вв. (по материалам раскопок 1993–1997 гг.)*. Санкт-Петербург: ФФИИ СПбГУ.
- Ливох, Р. 2017. Позднекочевнический могильник в Роваве. Новая интерпретация. Каталог артефактов (выбор). In: Nagirnyy, V. (ed.). *Colloquia Russica Series I, vol. 7. Rus and the world of the nomads (the second half of 9-th – 16-th century)*, Krakow, s. 163-178.
- Макаров, Н. А., Беляков, А. С. 1989 Кемский некрополь в северном Белозерье. *Краткие сообщения Института археологии*, 198. Москва: Наука, с. 75-84.
- Макаров, Н. А. 2016. Подвеска со знаком Рюриковичей из летописного Клещина. *Краткие сообщения Института археологии*, 242. Москва: ИА РАН, с. 180-190.
- Медведев, А. Ф. 1959. Оружие Новгорода Великого. В: Архивовский, А. В. *Труды Новгородской археологической экспедиции. Материалы и исследования по археологии СССР*, 65. Москва: АН СССР, с. 121-191.
- Моргунов, Ю. Ю. 2009. *Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков*. Москва: Наука.
- Моця, О., Казаков, А. 2011. *Давньоруський Чернігів*. Київ: «Стародавній світ».
- Моця, О. П., Орлов, Р. С., Коваленко, В. П., Козловський, А. О., Пархоменко, О. В., Потапов, О. В., Покас, П. М. 1997. Поселення Х–XIII ст. біля с. Автунічи. В: Моця, О. П., Коваленко, В. П., Петрашенко, В. О. (ред.). *Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Київ: ІЗМН, с. 34-69.
- Негин, А. Е. 2008. Навершия булавы-«клевца» с селища Копнино-1. В: Молев, Е. А. (ред.). *Нижегородские исследования по краеведению и археологии. Сборник научных и методических статей*, 11. Нижний Новгород: Нижегородский университет, с. 64-68.
- Недашковский, Л. Ф., Моржерин, К. Ю. 2020. Костяные изделия из Укека. В: Миргалеев, И. (ред.). *Золотоординское обозрение*, 8 (3), с. 472-503.
- Никольская, Т. Н. 1972. О летописных городах в земле вятичей. *Краткие сообщения Института археологии*, 129, Москва: Наука, с. 3-13.
- Нигматуллин, Р. А., Гусаков, М. Г., Зубарев, Н. В., Козлов, А. И., Крутъко, Д. В., Миненко, В. В., Пузакова, Г. С., Смирнова, М. Е., Тамбова, С. Ю. 2004. Работы Деснинской экспедиции. В: Седов, В. В. *Археологические открытия 2003*. Москва: Наука, с. 181-182.
- Осипенко, М. С. 2019а. Давньоруські зіркоподібні навершя булав із колекції Національного музею історії України. *Археологія*, 1, с. 105-117.
- Осипенко, М. С. 2019б. Металеві кистені давньоруської доби (за матеріалами Національного музею історії України). *Археологія*, 4, с. 72-89.
- Осипенко, М. С. 2019с. Середньовічні навершя булав зі зрізаними кутами та кулястих форм (за матеріалами Національного музею історії України). В: Патриляк, Б. К. (ред.). *Науковий вісник Національного музею історії України [online]*, 4, с. 83-93. Режим доступу: <http://visnyk.nmu.com.ua/index.php/nv/article/view/279> [Дата звернення 06.12.2020].
- Пачкова, С. П. 1979. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі. *Археологія УРСР*, 32, с. 78-96.
- Пенегирич, В. М. 1990. Оружие и снаряжение всадника. В: Черныш, А. П. (ред.). *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Київ: Наукова думка, с. 163-171.
- Пивоваров, С. В. 2012. Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка*. Серія: Держава та армія, 724. Львів: Вид-во «Львівська політехніка», с. 31-35.
- Плетнева, С. А. 1973. Древности Черных Клобуков. В: Каргер, М. К. (ред.). *Свод археологических источников*, Е1-19, Москва: Наука.
- Полубояринова, М. Д. 1986. Костяные детали снаряжения средневекового коня и лучника из Болгары. *Советская археология*, 2, Москва: Наука, с. 254-260.
- Прищепа, Б. А. 2011. *Дорогобуж на Горині у X–XIII ст.* Рівне: ПП ДМ.
- Сарачева, Т. Г., Гоняный, М. И., Аносов, Д. В. 2018. Химико-технологическое исследование изделий из цветных металлов, обнаруженных на археологических памятниках в селе Беседы под Москвой. В: Энговатова, А. В. (ред.). *Археология Подмосковья*:

- Материалы научного семинара*, 14. Москва: Институт археологии РАН, с. 126-144.
- Сергєєва, М. С. 2011. *Косторізна справа у Стародавньому Київ*. Київ: КНТ.
- Сергєєва, М. С. 2015. *Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Войня*. Київ; Харків: Майдан.
- Соловьев, А. И. 2003. Оружие и доспехи. Сибирское вооружение: от каменного века до средневековья. Новосибирск: ИНФОЛИО-пресс.
- Федоришин, М. 2015. Булава «клевець» чи булава «гачок»? В: Травінський, В. С. (ред.). *Археологія & Фортіфікація. Кам'янець-Подільський*: Друкарня Рута, с. 147-150.
- Федоров-Давыдов, Г. А. 1966. *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники*, Москва: МГУ.
- Флерова, В. Е. 2001. *Резная кость Юго-Востока Европы IX–XII веков: искусство и ремесло. По материалам Саркела-Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Ханенко, Б. И., Ханенко, В. И. 1902. *Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII вв.)*, V. Киев.
- Хузин, Ф. Ш. 1985. Снаряжение всадника и верхового коня. В: Халиков, А. Х. *Культура Биляра. Булгарские орудия труда и оружие X–XIII вв.* Москва: Наука, с. 193-213.
- Чхаидзе, В. Н. 2016. Костяные навершия плетей с отростком в погребениях средневековых кочевников восточноевропейских степей. В: Кызласов, И. Л. (ред.). *Степи Восточной Европы в средние века: Сборник памяти Светланы Александровны Плетневой*. Москва: Институт археологии РАН, с. 353-382.
- Шовкопляс, Г. М. 1971. Давньоруські кістяні вироби з розкопок В. В. Хвойки. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Середні віки на Україні*, 1, Київ: Наукова думка, с. 191-195.
- Широухов, Р. А. 2014. Импорты древнерусских типов на территории Пруссии в X/XI-XIV вв. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в IX–XII веках. Общество, государство, культура*. Москва, Вологда: Древности Севера, с. 386-412.
- Bagińska, J., Piotrowski, M., Wołoszyn, M. 2012. Czerwień – gród między wschodem a zachodem od wiekowej polityki po życie codzienne (noty katalogowe). W: Bagińska, J (red.). *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*. Tomaszów Lubelski, Leipzig, Lublin, Rzeszów, s. 333-444.
- Kotowicz, P. 2006. Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopołostwym (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка*. Серія: *Держава та армія*, 571. Львів: Видавництво «Львівська політехніка», с. 18-47.

Надійшла 06.12.2020

M. С. Осипенко

Научный сотрудник отдела хранения фондов сектора «Средневековая археология» Национального музея истории Украины, ORCID 0000-0002-7974-877X, osypenko.ms@gmail.com

ТЫЛЬНИКИ ПЛЕТИ СО СПЕЦИАЛЬНЫМ ВЫСТУПОМ XI–XIII ВВ. (по материалам Национального музея истории Украины)

Подчинения боевого коня воле всадника происходит путем использования упряжи и другого специального снаряжения, которые закреплялись на животном или приводились в действие человеком. Кроме этого, для более эффективного выполнения приказов управляющего, применялась плеть. В комплекс вооружения древнерусского воина плеть попала из кочевого среды, где она одновременно выступала и культовым атрибутом, и неким оберегом.

Строение плети предусматривало следующие составные части: бич, сплетенный из кожаных ремешков, кнутовища и рукояти, которая в тыльной части заканчивалась набалдашником. На сегодняшний день известны различные по своей форме, материалу изготовления и конструкции тыльные части плети. Части рукоятки делятся на группы по материалу изготовления (кость/рог, металл), на типы по форме корпуса и, по возможности, на орнаментальные схемы. Всех их связывает наличие характерного выступа, который предотвращал выпадение кнутовища с кисти всадника и, в некоторых случаях, приобретал определенную визуальную схожесть с головкой птицы, или же имел конкретные зооморфные (орнитологические) черты.

Для костяных набалдашников (группа I) выделено четыре типа: шаровидные приплюснутые; бочкообразные округлых и вытянутых пропорций; с зооморфными чертами; пристроены под навершие естественные изгибы роговых отростков. Металлические набалдашники насчитывают пять типов (II группа): шаровидные; бочкообразные вытянутых пропорций; зооморфные; со срезанными углами; звездообразные.

В восточноевропейском регионе находки тыльников округлых, несколько приплюснутых форм с небольшими клювовидными отростками, начинают фиксироваться с X в., все изделия исключительно костяные. Во второй половине XI в. появляются круглые, шаровидные и бочкообразные набалдашники с удлиненными выступами и продолжают бытовать и в последующие два столетия. Зооморфные навершия в виде головки птицы маленьких пропорций бытовали относительно недолго – XI – первая половина XII вв., а изделия на удлинённой втулке – XII – первая половина XIII вв. Набалдашники со срезанными углами датируются более широко, в пределах XII – XIII/XIV вв.

В Национальном музее истории Украины хранится восемь предметов, представляющих соответствующие навершия или их части, из них: две находки имеют неизвестное происхождение, а шесть – локализованы и происходят из древнерусских поселенческих структур XI–XIII вв. с территории Пороссия: Набутов, Кононча, Шарки, Княжая Гора.

Ключевые слова: плеть, снаряжение всадника, средневековое ударное вооружение, древнерусское оружие.

Maksym S. Osypenko

Research Fellow of the Storage Department, Sector of the Mediaeval Archaeology, the National Museum of History of Ukraine,
ORCID 0000-0002-7974-877X, osypenko.ms@gmail.com

HORSE WHIP POMMELS WITH A SPECIAL PROTRUSION OF THE XI—XIII CENTURIES (Based on the Materials of the National Museum of History of Ukraine)

To bridge a riding war horse and subordinate it to the will of the rider is possible through the usage of harness and other special equipment, which were fixed on an animal or operated by a person. In addition, a whip was used to execute the orders of the rider more effectively. The whip occurred in the complex of weapons of the Ancient Rus warrior from a nomadic environment, where it simultaneously acted as a cult attribute and a kind of amulet.

The structure of the whip provided the following components: a whip woven made of leather straps, a whip-handle, which ended with a knob at the pommel. Nowadays, there are different whip pommels according to their shape, material of manufacture and construction. The parts of the handle are divided into groups due to the material of manufacture (bone/horn, metal), into types according to the body shape, and into ornamental schemes if possible. All of them are connected by the presence of a typical protrusion, which prevented the whip from falling out of the rider's hand and, in some cases, acquired a certain visual similarity to the head of a bird, or had specific zoomorphic (ornithological) features.

Four types are distinguished for bone knobs (group I): spherical flattened; barrel-shaped rounded and with elongated proportions; with zoomorphic features; attached to the heads of the natural curves of the horny outgrowth. Metal knobs are of five types (group II): spherical; barrel-shaped elongated; zoomorphic; with cut corners; star-shaped.

In the Eastern European region, finds of whip pommels with somewhat flattened forms and small beak-like outgrowths begin to be recorded from the X c. and all items are exclusively made of bone. The round, spherical and barrel-shaped knobs with elongated projections appear in the second half of the XI c. and continue to exist in the next two centuries. Zoomorphic knobs in the shape of a bird's head of small proportions existed for a relatively short time — XI — first half of the XII c., and items on an elongated socket — from the XII — first half of the XIII c. The knobs with cut corners are dated more widely, within the XII—XIII/XIV c.

The National Museum of the History of Ukraine contains eight items representing the corresponding pommels or their parts. Two finds are of unknown origin, and six are identified and come from Ancient Rus settlement structures of the XI—XIII c. from the territory of the Ros River region: Nabutiv, Kononcha, Sharky, Kniazha Hora.

Key words: whip, rider's equipment, Medieval blunt weapon, Ancient Rus weapon.

References

- Andrienko, A. V. 2006 Nakhodki predmetov snariazheniiia verkhovogo konia i vsadnika (po materialam Troitskogo raskopa). In: Yanin, V. L. *Novgorod i Novgorodskaya zemlia. Istoryia i arkheologiya*, 20, Velikii Novgorod: Novgorodskii gosudarstvennyi obiedinennyi muzei-zapovednik, p. 146–152.
- Artemev, A. R., Molchanov, A. A. 1995. Drevnerusskie predmety vooruzheniiia s kniazheskimi znakami sobstvennosti. *Rossiiskaia arkheologiya*, 2, p. 188–191.
- Belorybkin, G. N. 2001. *Zolotarevskoe poseleanie*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN.
- Beliaev, L. A., Veksler, A. G. 1996. Arkheologiiia srednevekovoi Moskvy (itogi issledovanii 1980–1990 godov). *Rossiiskaia arkheologiya*, 3, p. 106–133.
- Blazhevych, N. V., Burdo, N. B., Vitryk, I. S., Denysova, A. O., Karashevych, I. V., Karnaugh, Ye. H., Korpusova, V. M., Pavlenko, L. V., Son, N. O. 2007. *Kolektsii Naukovykh fondov Instytutu arkheolohii NAN Ukrayiny*.
- Blifeld, D. I. 1955. Desnianska arkheolohichna ekspedysiia 1949 r. In: Bibikov, S. M. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, V, Kyiv: AN URSR, p. 12–21.
- Borysov, A. V. 2019. *Davnoruske Porossia. Systema zaselennia*. Dysertatsiia k. i. n. IA NANU. Kyiv.
- Voznyi, I. P., Fedoruk, A. V. 2012. Viiskovy obladunok i sporiadzhennia vershnyka X–XIV st. na terytorii mizh Verkhnim Siretom i Serezhnim Dnistrom. *Arheologia*, 4, p. 62–73.
- Voskresenskii, A. S., Smirnov, A. P. 1966. Arkheologicheskoe issledovanie sobornoi mecheti (Chetyrehugolnika) v Velikikh Bolgarakh. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, Moskva: Nauka, p. 244–257.
- Geze, V. E. 1904. Raskopki na gorodishche Ochakov u d. Nabutova. In: Beliashevskii, N. F. *Arkheologicheskaiia letopis Iuzhnoi Rossii*. Kyiv: Tipografia N. A. Girich, p. 82–124.
- Golembovskaia-Tobiash, A. 2017. Pozdnekochevnicheskii mogilnik v Rosave. Novaia interpretatsiia. Sravnitelnyi analiz. In: Nagirnyy, V. (ed.). *Colloquia Russica Series I, vol. 7. Rus and the world of the nomads (the second half of 9th – 16th century)*, 7, Krakow, s. 179–202.
- Hupalio, V. 2014. *Zvenyhorod i Zvenyhorodska zemlia u XI–XIII stolittiaakh (sotsioistorichna rekonstruktsiia)*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva NAN Ukrayiny.
- Gurevich, F. D. 1981. *Drevni Novogrudok*. Leningrad: Nauka.
- Darkevich, V. P., Borisevich, G. V. 1995. *Drevniaia stolitsa Riazanskoi zemli: XI–XIII vv.* Moskva: Krugie.
- Dremov, I. I., 1985. Pogrebenie voina s dzhuchidskimi monetami. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, Moskva: Nauka, p. 243–245.
- Izmailov, I. L. 1997. *Vooruzhenie i voennoe delo naseleniiia Volzhskoi Bulgarii X - nach. XIII vv.* Kazan, Magadan.

- Kirpichnikov, A. N. 1966. Drevnerusskoe oruzhie. Kopia, sulitsy, boevye topory, bulavy, kisteni IX—XIII vv. In: Karger, M. K. (ed.). *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, E1-36, Moskva, Leningrad: Nauka.
- Kirpichnikov, A. N. 1973. Snariazhenie vsadnika i verkhovogo konia na Rusi IX-XIII vv. In: Karger, M. K. (ed.). *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, E1-36, Moskva, Leningrad: Nauka.
- Kirpichnikov A. N. 1978. Massovoe oruzhiiia blizhnego boia iz raskopok drevnego Iziaslavlia. *Kratkie soobshcheniya Instituta Arkheologii*, 155. Moskva: Nauka, p. 80-87.
- Kirpichnikov, A. N., Gaidukov, P. G. 1997. Bulava klevets iz raskopok Novgoroda. In: Yanin, V. L. *Novgorod i Novgorodskaya zemlia. Istoryia i arkheologiya*, 11, Velikii Novgorod: Novgorodskii gosudarstvennyi obiedineni muzei-zapovednik, p. 186-187.
- Kyzlasov, I. L. 1980. Kypchaki i vosstaniia eniseiskikh plemen v XIII v. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, Moskva: Nauka, p. 80-93.
- Kolchin, B. A., Ianin, V. L., Iamshchikov, S. V. 1985. *Drevni Novgorod: prikladnoe iskusstvo i arkheologiya*. Moskva: Iskusstvo.
- Kuchera, M. P., Ivanchenko, L. I. 1987. Davnoruska oboronna liniia v Porossi. Arheologia URSR, 59, p. 67-79.
- Kuchera, M. P., Ivanchenko, L. I. 1998. Osoblyvosti horodyshch chornykh klobukiv Porossia. Arheologia, 2, p. 100-104.
- Kulakov, V. I. 1978. Issledovaniia v okrestnostiakh g. Zelenogradsk. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arkheologicheskie otkrytiia 1977 goda*. Moskva: Nauka, p. 18-20.
- Lapshin, V. A. 2009 *Tver v XIII-XV vv. (po materialam raskopok 1993-1997 gg.)*. Sankt-Peterburg: FFII SPbGU.
- Livokh, R. 2017. Pozdnekochevnickii mogilnik v Rosave. Novaia interpretatsiia. Katalog artefaktov (vybor). In: Nagirnyy, V. (ed.). *Colloquia Russica Series I, vol. 7. Rus and the world of the nomads (the second half of 9th — 16th century)*, 7, Krakow, p. 179-202.
- Makarov, N. A., Beliakov, A. S. 1989 Kemskii nekropol v severnom Belozere. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii*, 198. Moskva: Nauka, p. 75-84.
- Makarov, N. A. 2016. Podveska so znakom riurikovichei iz letopisnogo Kleshchina. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii*, 242. Moskva: IA RAN, p. 180-190.
- Medvedev, A. F. 1959. Oruzhie Novgoroda Velikogo. In: Artsikhovskii, A. V. *Trudy Novgorodskoi arkheologicheskoi ekspeditsii. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 65. Moskva: AN SSSR, p. 121-191.
- Morgunov, Yu. Yu. 2009. *Drevo-zemlianye ukrepleniia Iuzhnoi Rusi X-XIII vekov*. Moskva: Nauka.
- Motsia, O., Kazakov, A. 2011. *Davnoruskyi Chernihiv*. Kyiv: Starodavnii svit.
- Motsia, O. P., Orlov, R. S., Kovalenko, V. P., Kozlovskyi, A. O., Parkhomenko, O. V., Potapov, O. V., Pokas, P. M. 1997. Poselessia X-XIII st. bilia s. Avtunychi. In: Motsia, O. P., Kovalenko, V. P., Petraschenko, V. O. (ed.). *Pivdennoruske selo IX-XIII st. (novi pamiatky materialnoi kultury)*. Kyiv: IZMN, p. 34-69.
- Negin, A. E. 2008. Navershie bulavy-klevtsa s selishcha Kopnino-1. In: Molev, E. A. (ed.). *Nizhegorodskie issledovaniia po kraevedeniu i arkheologii. Sbornik nauchnykh i metodicheskikh statei*, 11. Nizhnii Novgorod: Nizhegorodskii universitet, p. 64-68.
- Nedashkovskii, L. F., Morzherin, K. Yu. 2020. Kostianye izdelia iz Ukeka. In: Mirgaleev, I. (ed.). *Zolotoordynskoe obozrenie*, 8 (3), p. 472-503.
- Nikolskaia, T. N. 1972. O letopisnykh gorodakh v zemle viatichei. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii*, 129, Moskva: Nauka, p. 3-13.
- Nigmatullin, R. A., Gusakov, M. G., Zubarev, N. V., Kozlov, A. I., Krutko, D. V., Minenko, V. V., Puzakova, G. S., Smirnova, M. E., Tambova, S. Iu. 2004. Raboty Desninskoi ekspeditsii. In: Sedov, V. V. *Arkheologicheskie otkrytiia 2003*. Moskva: Nauka, p. 181-182.
- Osypenko, M. S. 2019a. Davnoruski zirkopodibni navershia bulav iz kolektsii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrayny. Arheologia, 1, p. 105-117.
- Osypenko, M. S. 2019b. Metalevi kysteni davnoruskoi doby (za materialamy Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrayny). Arheologia, 4, p. 72-89.
- Osypenko, M. S. 2019c. Serednovichni navershia bulav zi zrizanymi kutamy ta kuliastykh form (za materialamy Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrayny). In: Patryliak, B. K. (ed.). *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrayny* [online], 4, s. 83-93. Available at: <http://visnyk.nmuu.com.ua/index.php/nv/article/view/279> [Accessed 06 December 2020]
- Pachkova, S. P. 1979. Davnoruske horodyshche Hrynychuk na Dnistri. Arheologia URSR, 32, p. 78-96.
- Penegirich, V. M. 1990. Oruzhie i snariazhenie vsadnika. In: Chernysh, A. P. (ed.). *Arkheologija Prikarpatia, Volyni i Zakarpatia (rannkslavianskii i drevnerusskii periody)*. Kyiv: Naukova dumka, p. 163-171.
- Pyvovarov, S. V. 2012. Metalevi navershia bulav z davnoruskikh pamiatok Bukovyny. *Visnyk Natsionalnoho universytetu Lvivska politekhnika. Seriia: Derzhava ta armia*, 724. Lviv: Vyadvnytstvo Lvivska politekhnika, p. 31-35.
- Pletneva, S. A. 1973. Drevnosti Chernykh Klobukov. In: Karger, M. K. (ed.). *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, E1-19, Moskva: Nauka.
- Polubojarinova, M. D. 1986. Kostianye detali snariazheniia srednevekovogo konia i luchnika iz Bolgara. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, Moskva: Nauka, p. 254-260.
- Pryshchepa, B. A. 2011. *Dorohobuzh na Horyni u X-XIII st.* Rivne: PP DM.
- Saracheva, T. G., Gonianyi, M. I., Anosov, D. V. 2018. Khimiko-tehnologicheskoe issledovanie izdelii iz tsvetnykh metallov, obnaruzhennykh na arkheologicheskikh pamiatnikakh v sele Besedy pod Moskvou. In: Engovatova, A. V. (ed.). *Arkheologija Podmoskovia: Materialy nauchnogo seminara*, 14. Moskva: Institut arkheologii RAN, p. 126-144.
- Serhieieva, M. S. 2011. *Kostorizna sprava u Starodavnomu Kyevi*. Kyiv: KNT.
- Serhieieva, M. S. 2015. *Maistry z obrobky dereva ta kistky davnoruskoho mista Voinia*. Kyiv, Kharkiv: Maidan.
- Solovev, A. I. 2003. *Oruzhie i dospekh. Sibirskoe vooruzhenie: ot kamennogo veka do srednevekovia*. Novosibirsk: INFOLIO-press.

- Fedoryshyn, M. 2015. Bulava klevets chy bulava hachok? In: Travinskyi, V. S. (red.). *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia*. Kam'ianets-Podilskyi: Drukarnia Ruta, p. 147-150.
- Fedorov-Davydov, G. A. 1966. *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlastiu zolotoordynskikh khanov. Arkheologicheskie pamiatniki*, Moskva: MGU.
- Flerova, V. E. 2001. *Reznaia kost Iugo-Vostoka Evropy IX-XII vekav: iskusstvo i remeslo. Po materialam Sarkela-Beloi Vezhi iz kollektisii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Aleteia.
- Khanenko, B. I., Khanenko, V. I. 1902. *Drevnosti Pridneprovia. Epokha slavianskaia (VI-XIII vv.)*, V. Kiev.
- Khuzin, F. Sh. 1985. Snariazhenie vsadnika i verkhovogo konia. In: Khalikov, A. Kh. *Kultura Biliara. Bulgarskie orudiia truda i oruzhie X—XIII vv.* Moskva: Nauka, p. 193-213.
- Chkhaidze, V. N. 2016. Kostianye navershiia pleteis otrostkom v pogrebeniiakh srednevekovykh kochevnikov vostochnoeuropeiskikh stepei. In: Kyzlasov, I. L. (ed.). *Stepi Vostochnoi Evropy v srednie veka: Sbornik pamiatni Svetlany Aleksandrovny Pletnevoi*. Moskva: Institut arkheologii RAN, p. 353-382.
- Shokoplias, H. M. 1971. Davnoruski kistiani vyroby z rozkopok V. V. Khvoiky. In: Shevchenko, F. P. (ed.). *Seredni viky na Ukraini*, 1, Kyiv: Naukova dumka, p. 191-195.
- Shiroukhov, R. A. 2014. Importy drevnerusskikh tipow na teritorii Prussov v X/XI-XIV vv. In: Makarov, N. A. (ed.). *Rus v IX-XII vekakh. Obshchestvo, gosudarstvo, kultura*. Moskva, Vologda: Drevnosti Severa, p. 386-412.
- Bagińska, J., Piotrowski, M., Wołoszyn, M. 2012. Czerwień — gród między wschodem a zachodem od wiekiej polityki po życie codzienne (noty katalogowe). W: Bagińska, J (red.). *Czerwień — gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*. Tomaszów Lubelski, Leipzig, Lublin, Rzeszów, s. 333-444.
- Kotowicz, P. 2006. Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopiastowym (VI — poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich — wybrane przykłady. *Visnyk Natsionalnoho universytetu Lvivska politekhnika. Seriia: Derzhava ta armiya*, 571. Lviv: Lvivska politekhnika, p. 18-47.